

Cilt 4, Sayı 1, Yıl 2020 / Volume 4, Issue 1, Year 2020
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/batmanakademi>

TEFSİR İLMİNİN TEMEL KAYNAKLARI (IV-VI. ASIRLAR)
Main Sources Of Science Of Exegesis In Hijri IV-VI. Centuries

Esat ÖZCAN

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı
Orcid: 0000-0003-0974-8325
E mail: esatozcan75@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 18 Mayıs 2020

Kabul Tarihi: 28 April 2020

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2020

Yayın Sezonu: Ocak-Haziran

Cilt: 4 Sayı: 1

Atf: Özcan, Esat. "Tefsir İlminin Temel Kaynakları". *Batman Akademi Dergisi* 4 / 1 (2020): 44-57.

Article Types: Research Article

Received: 18 May 2020

Accepted: 28 April 2020

Published: 30 June 2020

Pub Date Season: January-June

Volume: 4 Issue: 1

Cite as: Özcan, Esat. "Main Sources of Science of Exegesis in Hijri IV-VI. Centuries". *Batman Academy Journal* 4 / 1 (2020): 44-57.

Bu çalışma, [Creative Commons Atf 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under, a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

ÖZ

Kur'ân'ın tefsiri ve onunla alakalı ilimlerde kaleme alınan eserler, İslamî ilimlerde araştırmalarda bulunmak isteyenlerin ihtiyaç duyacakları en önemli kaynaklardandır. Çünkü bütün İslamî ilimlerin ilk ve en önemli kaynağı, Kur'ân'dır. Bunun için bu çalışmamızda Kur'ân'ın tefsiri ve onunla alakalı ilimlerde yazılan eserleri tanıtmak suretiyle araştırmacılara yardımcı olmayı hedefledik. Böylelikle araştırmacılar, ihtiyaç duydukları bilgileri nereden alacaklarını bilecek ve bu bilgilere daha kısa sürede ulaşabileceklerdir. Ancak bu sahada yazılan bütün eserleri kısa da olsa tanıtılması, ciltler dolusu kitap yazmayı gerektirmektedir. Hem bu alanda yazılan eserlerin çok oluşu hem de çalışmamızın bir makale çerçevesinde olması sebebiyle sadece hicri IV-VI. asırlarda kaleme alınan belli başlı eserleri tanıtmayı uygun bulduk. Bunun için bu asırlarda kaleme alınan ve ulaşabildiğimiz belli başlı kaynakları, yazarlarının vefat tarihlerine göre ele alarak tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir Kaynakları, Rivayet, Dirayet, Filolojik, Ahkâm, İşârî

ABSTRACT

Quranic exegesis and the works on the sciences related to it are among the most important sources that those doing research in the Islamic sciences need. For the first and the most important source of the Islamic sciences is al-Quran. Therefore, we, in this paper, aimed to help researchers by introducing the Quranic exegesis and works written about the sciences related to it. By the help of this paper, the researchers will know where to find the information they need and will have the opportunity to have a quick access to it. But introducing all the works on this subject requires us to write voluminous books. Because both there are many existing books in the literature and the study is to be done within a paper, we focus on introducing the main works written in Hijri IV-VI.th centuries and present these works in the order of their author's date of death.

Keywords: Tafsir (Exegesis), Tafsir Resources, Riwayah, Dirayah, Philology, Ahkam, Ishari

GİRİŞ

Kur'ân'ı okumak, dinlemek elbette güzel bir şeydir. Ancak Kur'ân'ın asıl indirilme sebebi bu değildir. *"Bu Kur'ân, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."*¹ ayetinde de beyan edildiği gibi onun indirilmesinin asıl nedeni, anlaşılması ve hayat rehberi olmasıdır.

Kur'ân, belli bir dönemde ve belli bir coğrafyada gönderilmiştir. Ancak değişik dönem ve coğrafyada yaşayan ve yaşayacak bütün insanları ilgilendirmektedir. Çünkü o, Allah Teâlâ'nın gönderdiği son ve evrensel mesajdır. Bunun için bütün insanların Kur'ân'ı anlamaya ve hayatlarını ona göre tanzim etmeye çalışmaları gerekir. Nitekim Allah Teâlâ, Kur'ân'ı anlamaya çalışmayanları kınamıştır. *"Hâlâ Kur'ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı?"*² ayeti ve benzeri ayetler bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.

Hz. Peygamber, son ilahî hitap olan Kur'ân'ı tebliğ ve açıklamak için gönderilmiştir. Hz. Peygamber'in bu görevleri ayetlerde şu şekilde izah edilmektedir: *"Ey Peygamber, sana Rabbin tarafından indirileni bildir. Böyle yapmazsan, peygamberlik görevini yapmış olmazsın."*³ *"Bu zikri (Kur'ân'ı) insanlara açıklayasın diye sana indirdik."*⁴ Hz. Peygamber; görevini layık-ı veçhile yerine getirmiş, Kur'ân'ı tebliğ etmiş, onun anlaşılması için gereken açıklamaları yapmış ve emirlerini uygulayarak tatbik şeklini de öğretmiştir.

Kur'ân'ın doğrudan muhatabı olarak nüzul ortamında bulunan, haklarında ve soruları üzerine ayetlerin indiği sahabe, dil ve bağlam bilgisine sahip olduklarından Kur'ân'ı anlama

¹ Sâd 38/29.

² en-Nisâ 4/82.

³ el-Mâide 4/67.

⁴ en-Nahl 16/44.

konusunda sonraki nesillerin önüne geçmişlerdir.⁵ Sahabe; Hz. Peygamber'in açıklamalarını, uygulamalarını, nüzul ortamına ve nüzul sebeplerine dair bilgileri nakletmiş, böylece Kur'ân'ın doğru anlamına ulaşmamızın en önemli halkasını oluşturmuşlardır.

Sahabeden sonra tâbiîn ve etbâ'u't-tâbiîn âlimleri de Kur'ân'ı tefsir etmeye çok önem vermişlerdir. Tefsir ve tevil faaliyeti, etbâ'u't-tâbiîn döneminde bir hayli genişlemiş, dirayete dayalı yorumlar artmış, lügavî yorumlarla hareketlilik kazanmıştır.

Sonraki asırlarda Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn'in koyduğu prensiplerden hareket edilerek bazı yeni metotlar geliştirilmiş, tefsir faaliyeti daha da sistemli bir hale getirilmiş ve tefsirler yazılmaya başlanmıştır. Tefsirle ilgili rivayetler, bu dönemden itibaren diğer rivayetlerden ayrılarak müstakil hale gelmiştir.⁶ Bu tefsir geleneği devam ettirilmiş ve belli bir müddet sonra bu konuda eserler yazılmaya başlanmıştır.⁷

Kur'ân, farklı metotlarla tefsir edilmeye çalışılmıştır. Bazı âlimler, Hz. Peygamber, sahabe ve daha sonraki müfessirlerden gelen rivayetleri toplamaya ağırlık vererek rivayet yolunu seçmiş, bazıları da bu rivayetlere bilgisini de katarak dirayet yoluyla tefsir yapmıştır. Kur'ân'ın dil yönüne, ahkâm yönüne ve tasavvufî yönüne ağırlık veren âlimler de olmuştur.⁸

Tefsir alanında araştırmalarda bulunmak isteyenlerin en fazla ihtiyaç duydukları kaynakların başında, şüphesiz bu alanda yazılan temel eserler gelmektedir. Bunun için bu eserleri tanıtarak araştırmacılara yardımcı olmak istedik. Ancak bütün bu eserleri bir makalede tanıtmak mümkün değildir. Bunun için hicri IV-VI. asırlarda kaleme alınan eserleri ele alıp inceledik. Zira Kur'ân'ın çeşitli tefsir metotları konusunda temel kaynak mesabesinde olan eserlerin birçoğu, söz konusu asırlarda telif edilmiştir. Amacımız, bu asırlarda telif edilen ve araştırmacıların başvuru kaynakları arasında yer alması gereken önemli tefsir kaynaklarını ele alıp kısaca tanıtmaktır.

Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân

Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923)⁹ kaleme aldığı bu tefsir, 270/ 883-884 yılında tamamlanmıştır.¹⁰

Taberî, eserinin mukaddimesinde, Kur'ân'ın Arap diliyle ve yedi harf üzerine indiğini belirtmektedir. Yedi harfin ne anlama geldiğiyle ilgili rivayetleri serdettikten sonra yedi harften kastın, yedi lehçe olduğunu ileri süren görüşü tercih etmektedir.¹¹ Kur'ân'da Arapça olmayan kelimelerin olup olmadığı konusuna değinen müfessir, Kur'ân'da daha önce Arapçalaşmış kelimelerin olabileceğini belirtmekte, bunların hem az hem de Arapçalaşmış olması, Kur'ân'ı Arapça bir kitap olmaktan çıkarmadığını vurgulamaktadır.¹²

⁵ Hidayet Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 163.

⁶ Abdulhamit Birşık, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/284.

⁷ Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", 165.

⁸ Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", 165; Birşık, "Tefsir", 40/287.

⁹ Müfessir, tarihçi ve fıkıh âlimidir. Bazı görüşlerinden dolayı Rafızî olmakla itham edilmiş ve bu yüzden hayatının sonlarına doğru çok zor günler geçirmiştir. Bk. Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 16/488-491.

¹⁰ Yakût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2452. İsmail Cerrahoğlu, "Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 88; Hidayet Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 1* (Yeni Zamanlar Yayınları, 2016), 155.

¹¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/21-72; Cerrahoğlu, "et-Taberî ve Tefsiri", 88; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 155.

¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/72-76; Cerrahoğlu, "et-Taberî ve Tefsiri", 89.

Hadis, sahabe ve tâbiîn görüşlerine itimat eden müellifin tefsir kaynaklarının, çoğunlukla İbn Abbas ve İbn Mes'ûd ekolünden gelen tefsirler olduğu ileri sürülmektedir.¹³ Eserde tarih kitaplarından da istifade edilmekte, az da olsa kelamcılarının görüşlerine yer verilmektedir.¹⁴ Taberî, tefsir edeceği ayet veya ayetlerle ilgili varit olan haberleri naklettikten sonra tercihini yapmakta, tercihinin muhalif görüşler varsa onları da zikretmektedir. Eserde Kur'ân, Kur'ân ve sünnetle tefsir edilmektedir. Tefsir edilecek ayetle ilgili bir hadis yoksa sahabe, tâbiîn ve daha sonra gelen âlimlerin görüşlerine yer verilmekte, zaman zaman Arap sözü ve şiirine müracaat edilmektedir.¹⁵

Kur'ân'ın rey ile tefsir edilmesine karşı çıkan Taberî, eserinin mukaddimesinde bu konuyla ilgili hadisleri verdikten sonra, "Bir kimsenin, bu ayetle ilgili benim görüşüm böyledir demesi, caiz değildir ve görüşü doğru olsa da hata etmiştir." demektedir.¹⁶

Tefsirde kıraatlerle ilgili bilgiler verilmekte, kıraat imamlarının itimat etmedikleri görüşler reddedilmektedir. Kıraatlerle ilgili tercihlerde bulunan Taberî, tercih sebeplerini zikretmekte ve bu konuda sahabeden örnekler vermektedir.¹⁷ Sarf ve nahiv konusunda Basra ve Küfe ekolüne bağlı âlimlerin görüşlerine müracaat eden Taberî, naklettiği görüşler arasında tercih yapmakta, bazen her iki ekolün görüşlerini reddetmektedir.¹⁸ Fıkıhta müçtehit olan Taberî, tefsirinde fıkıhla ilgili âlimlerin görüşlerini naklettikten sonra aralarında tercihte bulunmakta, bazen bütün görüşleri reddederek kendi görüşünü ileri sürmektedir.¹⁹ Taberî, az da olsa İsrâiliyat'a yer vermekte, verdiği haberlerin isnadlarını da zikretmektedir. Çoğunlukla kıssalarla ilgili olan bu rivayetler konusunda görüşünü belirtmemektedir. Ancak bazen bu tür bilgilerin âlimin ilmini artırmayacağını belirterek, bunların gereksizliğine vurgu yapmaktadır.²⁰ Kelâmî meselelerde Mutezile'ye itiraz eden Taberî, Ehl-i sünnetin görüşünü teyit etmektedir. Bu konuda çoğu kere kendi görüşünü de belirten Taberî, icmâ'a aykırı gördüğü Ehl-i sünnet âlimlerine ait görüşleri de reddetmektedir.²¹

Hız. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve sonraki âlimlerin görüşlerini toplayan bir ansiklopedi mahiyetinde olan tefsir, ilim camiasında çok meşhur olmuştur. Eser, sefein görüşlerine ulaşmak isteyen araştırmacıların temel kaynakları arasında yer almaktadır. Eser kıraat, fıkıh, tarih, lügat, nahiv, İslâmî ve câhilî şiirler konusunda da kaynak bir eserdir.²² Araştırmacıların kendisinden hiçbir şekilde müstağni kalamayacakları bir eser olan *Câmi'u'l-beyân*, bugün elimizde olan veya olmayan birçok eserdeki bilgileri ihtiva eden ve bunların kaybolmamasını sağlayan bir hazinedir.²³

¹³ Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 90. Ayrıca bk. Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 152.

¹⁴ Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 90.

¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/430, 250, 501, 2/496, 15/412; Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 90. Ayrıca bk. Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 152.

¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/77-79.

¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/250-253, 262, 328-329, 8/351, 14/438-439, Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 93; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 152.

¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/231-232, 183-184, 274, 2/294-295, Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 94; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 153.

¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/240-243, 17/172-174; Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 96; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 153.

²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/13-16.

²¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/272, 12/20; Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 100.

²² Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 100.

²³ Bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin)* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 1/456-457; Cerrahoğlu, "et-Taberi ve Tefsiri", 101.

Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh

İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc'ın (öl. 311/923)²⁴ telif ettiği bu eserin yazımı, hicri 285 yılında başlanmış; ancak 16 yıl sonra tamamlanabilmiştir. Bu eser, Zeccâc'ın meşhur olmasına vesile olmuştur.²⁵

Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh tefsirinden önce dilbilimsel tefsir alanında yazılan tefsirlerde sadece bazı ayetler tefsir edilirken Zeccâc, söz konusu ettiğimiz eserinde nerdeyse bütün ayetleri ele alıp filolojik tahlillerini yapmıştır. Bu da eserin daha hacimli ve daha faydalı hale gelmesine vesile olmuştur.²⁶

Zeccâc'ın tefsirinde, filolojik tahlillerle birlikte tefsirle ilgili hadislere; sahabe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ve sonraki âlimlerin görüşlerine de yer verilmesi, bu tefsirin aynı zamanda bir rivayet tefsiri olduğunu ortaya koymaktadır. Zeccâc, bu durumu tefsirinin mukaddimesinde şöyle açıklamaktadır: “Biz i'râbla beraber manayı ve tefsiri de zikrediyoruz... İlim ehlerinden yapılan nakli ya da lügat ilmini bilmeksizin Kur'ân'la ilgili görüş bildirmek, hiç kimsenin hakkı değildir.”²⁷

Eserde kelimelerin iştikâk, mana ve irabından bahsedilmekte, gerekli yerlerde nahiv bilginlerinin görüşlerine de yer verilmektedir. Ayrıca istişhad için Arap sözü ve şiirlerine başvurulmaktadır. Tefsirde ayetlerle ilgili bilgiler verildikten sonra bazen soru-cevap şeklinde daha da detaylara inilmektedir. Âlimlerin görüşlerine ve kıraatlara yer veren Zeccâc, kıraatlarla ilgili kendi görüşünü de beyan etmektedir. Ayetlerin nüzul sebeplerine ve fıkıh âlimlerinin görüşlerine de yer verilen eser, tefsir araştırmaları için nüzul dönemine yakın en önemli lügavî tefsirlerden olması hasebiyle büyük bir önemi haizdir.²⁸

Tahâvî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân'ı

Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî'nin (öl. 321/933)²⁹ kaleme aldığı bu eser, ahkâmla ilgili ayetlerin fıkıh baplarına göre tefsir edildiği ve özellikle Hanefîlerin görüşü doğrultusunda fikhî hükümlerin istinbât edildiği ahkâm kategorisinde yer alan bir eserdir.³⁰ Kitâtübü't-tahâre, Kitâbü's-salât, Kitâbü'z-zekât vb. kitaplara/baplara ayrılan eserin her babı, genellikle ahkâmla ilgili bir ayetle başlamaktadır.³¹

Eserde başta mezhep imamı olmak üzere diğer meşhur fakihlerin fikhî görüşlerine de yer verilmekte ve ilgili görüşlerle alakalı değerlendirmelerde bulunmaktadır.³² Eserin başında, ayetlerin muhkem ve müteşâbih olarak iki kısma ayrıldığını beyan eden müellif,

²⁴ Müfessir, aynı zamanda dil ilimlerinde otoritedir. Cömert ve sözüne sadık biri olarak tanıtılmaktadır. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 16/497-500.

²⁵ Abdülcelil Abduh Şilbî, “Mukaddime”, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, mlf. İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998), 1/21.

²⁶ Ali Bulut, “Filolojik Tefsirle Rivayet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı”, *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Yayınları, 2009), 319.

²⁷ İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelil Abduh Şilbî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998), 1/185.

²⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 1/76, 338, 359, 2/13, 23, 38, 55, 3/394, 4/98, 5/26; Bulut, “Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı”, 320, 326, 327; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 195-196.

²⁹ Müfessir ve fıkıh alimidir. Önceleri Şâfiî olan Tahâvî, hocasının kendisine “Hiçbir zaman alim olamazsın.” demesi üzerine Hanefî mezhebine geçmiş, kendisini geliştirdikten sonra bu mezhep çerçevesinde eserler telif etmiştir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 17/45-46.

³⁰ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 196.

³¹ Bk. Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Saadettin Ünal (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995, 1998), 1/68, 139, 255.

³² Bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/67-137.

müteşâbih ayetlerin ancak muhkem ayetler ve Hz. Peygamber'in sözleri ve uygulamalarıyla bilinebileceğini belirtmektedir.³³ Ayetleri zahir anlamlarına göre değerlendirmek gerektiğini vurgulayan Tahâvî, umum ifade eden ayetlerin tahsis edici bir husus bulunmadıkça 'âm olarak kabul edilmesinin gerektiğini belirtmektedir.³⁴

Tefsir kelimesinin yerine tevil kelimesini kullanan Tahâvî, hükümlerin istinbât edildiği ayetlerin ilgili kısımlarını "Te'vîlu Kavlihi (Kavillâhi) Teâlâ" başlığında aktardıktan sonra genellikle ayetteki hükümle ilgili bir soru sormakta, daha sonra ilgili ayetin tamamını ya da yeterli kısmını, varsa söz konusu hükümle ilgili başka ayetleri ve hadisleri zikretmektedir. Zaman zaman âlimlerin ilgili hükümle alakalı görüşlerini ve delillerini de zikreden Tahâvî, varsa sahabenin görüşlerini ve ittifak ya da ihtilaflarını belirtmekte, en sonunda kendi tercihine yer vermektedir. Bir tefsirden çok bir fıkıh kitabı mahiyetinde olan eserde, çok fazla tekrarlar yer almaktadır.³⁵

Te'vîlâtü'l-Kur'ân

Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944)³⁶ telif ettiği, *Tefsîrû'l-Mâtürîdî* ve *Te'vîlâtü Ehlî's-sünne* adlarıyla da bilenen eser, bir dirayet tefsiridir. Tefsirde rivayetler de yer almakta; ancak tefsirleri nakledilen âlimlerin isimleri genellikle zikredilmemektedir.³⁷

Mâtürîdî; eserinin mukaddimesinde tefsirin, Hz. Peygamber ve Kur'ân'ın inişine şahid olan sahabe tarafından yapılan açıklamalar olduğunu, diğer âlimlerin yaptıkları yorumların ise tevil olduğunu belirtmekte ve tevilin ayetlerden çıkan sonuçların belirlenmesine denildiğini beyan etmektedir.³⁸

Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine çok özen gösterilen eserde sünnet, sahabe ve tâbiîn görüşleriyle tefsir yapılmakta, sebebi nüzul ve kıraatler de nazar-ı itibara alınmaktadır.³⁹ Tefsirde kelimelerin sözlük anlamları üzerinde durulmakta ve ilk muhatapların kültürel yapısı dikkate alınarak yorumlar yapılmaktadır. Rivayetlerde sened zincirini zikretmeyen Mâtürîdî, tâbiînin görüşlerini değerlendirmekte, bazı görüşlere katılmadığını beyan etmektedir.⁴⁰ Kıssalarla ilgili birtakım hikmetlerin anlatıldığı eserde, İsrâiliyat türü rivayetlere çok az yer verilmekte ve bu tür rivayetler reddedilerek tefsirleri bunlarla doldurmanın anlamsızlığı dile getirilmektedir.⁴¹ Tefsirde, kelâmî görüşlere de yer verilmekte ve Ehl-i sünnet dışındaki mezheplerin görüşleri tenkit edilmektedir. Fıkıhla ilgili görüşlere değinilmekte ve Hanefî mezhebi doğrultusunda açıklamalarda bulunulmaktadır.⁴² Mâtürîdî'nin bu eseri,

³³ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/59-66.

³⁴ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/65.

³⁵ Bk. Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/68-73, 243, 255; M. Nazif Şahinoğlu, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/553.

³⁶ Ehl-i sünnet itikâdî mezheplerinden Mâtürîdî mezhebinin kurucusudur. Kelâm, tefsir ve fıkıh alimidir. Bk. Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefîyye*, (Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphane, ts.), 1/562.

³⁷ Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâslûm (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 1/370-371.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/349.

³⁹ Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/368-370, 389, 2/378, 5/315; Muhittin Akgül, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'an", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 63; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri* 1, 231.

⁴⁰ Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/378, 7/149-150; Akgül, "el-Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'an", 64; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri* 1, 232.

⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 4/368; Akgül, "el-Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'an", 67; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri* 1, 232.

⁴² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/132-137, 5/4-33; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 469; Bekir Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/32-33; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri* 1, 232.

dirayet ağırlıklı tefsirlerin ilki olması bakımından araştırmacılar için vazgeçilmez bir eser niteliği taşımaktadır.

Mâtürîdî, Kur'ân'ın içtihatla nesh edilebileceğini ileri sürerek ve söz konusu görüşünü Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in bazı uygulamaları/içtihatları ile destekleyerek nesh konusunda ilginç bir görüş ortaya koymaktadır. Mâtürîdî, Âl-i 'İmrân suresi 7. ayetinin tefsirinde, İbn Abbas'a göre muhkemin nâsîh, müteşâbihin ise mensûh olduğunu beyan ederek muhkem ve müteşâbihin nesh çerçevesinde değerlendirilebileceğine işaret etmektedir.⁴³

Me'âni'l-Kur'ân

Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs'ın (öl. 338/950)⁴⁴ *el-Me'ânî* ve *el-Âlim ve'l-müte'allim fi me'âni'l-Kur'ân* adlarıyla da bilinen bu eseri, tefsirden çok Arap dili ile ilgili tahlillerden müteşekkil bir eserdir. Bu durum, yazarın eserine verdiği isimden de anlaşılmaktadır. Eserde dille ilgili bilgiler yanında fıkıh, nüzul sebebi ve kıraatlere de yer verilmektedir.⁴⁵ Tahlil edilen konulara hadislerin, Arap sözü ve şiirlerin şâhid olarak gösterildiği eserde lügat, iştikâk, sarf ve nahiv konularına da yer verilmektedir. Gerektiğinde önceki âlimleri tenkid eden Nehhâs; Basra ve Küfe ekollerini de tenkid süzgecinden geçirmekte, zaman zaman iki ekolün görüşlerini uzlaştırmaya çalışmaktadır.⁴⁶ Bu eser de özellikle lügavî yorumlar bakımından temel kaynaklarımız arasında yer almaktadır.

Cessâs'ın Ahkâmü'l-Kur'ân'ı

Ahmed b. Ali el-Cessâs'ın (öl. 370/981)⁴⁷ kaleme aldığı bu eser, adından da anlaşılacağı üzere bir ahkâm tefsiridir. Eserde Kur'ân'ın ahkâmı ile ilgili ayetleri ele alınmakta ve bu ayetlerden fikhî hükümler istinbât edilmektedir. Surelerin Kur'ân'daki sıralamasına göre ele alınan eserde, sadece ahkâm ayetleri tefsir edilmekte ve içinde ahkâm ile ilgili herhangi bir meselenin bulunmadığı surelere yer verilmemektedir.⁴⁸ 1048 ayetin tefsir edildiği eser, ahkâm tefsirleri içinde en fazla ayet tefsir eden ve derli toplu olan eserlerden biridir. Bu eserden önce kaleme alınan Mukâtil b. Süleyman'ın *Tefsîrü'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân* adlı tefsiri çok kısa, Tahâvî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı tefsiri ise fıkıh baplarına göre ele alınmış ve Cessâs'ın eserine göre az sayıda ayet tefsir edilmiştir. Oysa Cessâs'ın tefsirinde hem ahkâm ayetleri Kur'ân'daki sıralamasına göre ele alınmış hem de söz konusu tefsirlere nazaran çok daha fazla ayet tefsir edilmiştir.⁴⁹ Tefsirde ele alınan ayetler usul ve fûru hükümlere göre değerlendirilmekte, ayetlerle ilgili mezhep âlimlerinin görüşleri nakledilmekte ve Hanefî mezhebinin görüşü tercih edilerek diğer mezheplerin görüşleri tenkid edilmektedir.⁵⁰ Ayetlerin nüzul sebeplerine,

⁴³ Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/303-304, 5/405-407. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Karakuş, "İmam Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Aralık 2018): 87-91, 105-108.

⁴⁴ Müfessir ve dil ilimlerinde otoritedir. Elliden fazla esere imza atmıştır. Bk. Selâhaddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût - Mustafa el-Arnâût (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 2000), 7/237-238.

⁴⁵ Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmiatü Ümmülkurâ, 1409/1988-1989), 2/270-278; Fikri Güney, "Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Hayatı Eserleri ve 'Me'âni'l-Kur'ân'ı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2005), 171.

⁴⁶ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/58-59, 64, 76, 275, 2/35, 6/52-53, 251; Güney, "en-Nehhâs, Hayatı Eserleri ve 'Me'âni'l-Kur'ân'ı", 172-174.

⁴⁷ Müfessir ve Hanefî fıkıh alimidir. Cessâs'ın takva sahibi olduğu ve dünya malına tamah etmediği belirtilmektedir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 1/84-85.

⁴⁸ Yunus Vehbi Yavuz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/553.

⁴⁹ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri* 1, 277.

⁵⁰ Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1405/1984-1985), 1/8-12; Yavuz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", 1/553; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri* 1, 277.

nâsîh ve mensûh ayetlere değinilen eserde, edebi tahlillere de yer verilmekte ve Arap şiiriyle istiştatta bulunulmaktadır.⁵¹ Bu önemli eser hem müfessirlere hem de edebiyatçılara kaynaklık etmektedir.⁵²

Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî

Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî'nin (öl. 373/983)⁵³ tefsiri, *Tefsîrû'l-Kur'ân*,⁵⁴ *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*⁵⁵ ve *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-kerîm*⁵⁶ isimleriyle de anılmaktadır. Yalın bir dille yazılan eser, rivayet tefsiri kategorisinde mütalaa edilse de eserin dirayet yönü de söz konusudur.⁵⁷

Semerkandî; Kur'ân'ı Kur'ân, sünnet, Arap dili ve belagatiyle tefsir etmektedir. Eserde başta İbn Abbas olmak üzere diğer sahabenin görüşlerine başvurulmaktadır. Tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn büyüklerinin sözlerinin de nakledildiği eserde ilgili rivayetlerle alakalı senedler zikredilmemektedir.⁵⁸

Kur'ân tefsirinin çok önemli bir konu olduğunu belirten Semerkandî, Arap dili ve Kur'ân'la alakalı ilimleri haiz olmayanların, Kur'ân hakkında konuşmalarının caiz olmadığını söylemektedir. İsrâiliyat türü rivayetlere çok yer veren müellif, bu tür bilgileri bazen Yahudi âlimlerden nakletmekte, bazen de kendisi direk Tevrat'tan almaktadır. Kıraat farklıları ve ayetlerin Mekkî-Medenî oluşlarıyla ilgili bilgi veren Semerkandî, Kur'ân'da neshin var olduğunu belirtmekte ve mensûh olduğuna inandığı ayetleri vererek nesh ilminin önemine vurgu yapmaktadır. Nüzul sebeplerine ve ahkâm ayetlerine de çok önem veren Semerkandî, ahkâm ayetlerini Hanefî mezhebine göre yorumlamaktadır. Bazen nasihat türü bilgiler de verilen eserde, bazı ahlâkî hikâyeler ve tasavvufî yorumlar da yer almaktadır.⁵⁹

Semerkandî'nin bu eseri, Türkçeye tercüme edilen ilk tefsirdir. Bu tefsirin tercümesinin ismi ve kim ya da kimler tarafından yapıldığı konusunda ihtilaf edilmektedir. Tercümenin ismi konusunda *Terceme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî* ile *Enfesû'l-cevâhir* adları ileri sürülürken, mütercim olarak Ahmed-i Dâî (öl. 824/1421'den sonra), Musa el-İznîkî (öl. 838/1434-1435'ten sonra) ve İbn Arabşah'ın (öl. 854/1450) isimleri zikredilmektedir.⁶⁰

Hakâ'iku't-tefsîr

Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (öl. 412/1021)⁶¹ yazdığı ve *Tefsîrû's-Sülemî* adıyla da bilinen bu eser, işârî/tasavvufî bir tefsirdir. En önemli işârî/tasavvufî tefsirlerden birisi olan

⁵¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/186, 235.

⁵² Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/485; Yavuz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", 1/553.

⁵³ Müfessir, muhaddis ve Hanefî fıkıh alimidir. Çok dindar ve cömert olduğu bildirilmektedir. Bk. Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993), 26/583-584.

⁵⁴ Zeynüddîn Kasım İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 310; Ahmed b. Muhammed el-Edenevî (el-Edirnevî), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Salih b. Muhammed el-Huzzî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 1997), 91; Hayrüddîn b. Mahmud ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/27.

⁵⁵ Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/346.

⁵⁶ Bu isim, tefsirin bazı mahtût nüshalarının üzerinde yazılmıştır.

⁵⁷ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 315.

⁵⁸ Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, thk. Mahmud Mutricî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/44, Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 316-317.

⁵⁹ Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, 1/35, 44, 64, 109, 173, 2/334-336; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 318.

⁶⁰ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 319.

⁶¹ Müfessir ve mutasavvıf bir alimdir. Kuşeyrî gibi büyük sûfiler yetiştirmiş ve birçok esere imza atmıştır. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 18/302-303.

bu eserde, Fîl ve Kureyş sureleri hariç bütün surelerin belli ayetleri ele alınıp tasavvufî bir şekilde tefsir edilmektedir.⁶²

Bu tefsir, eski sûfî müfessirlerin sözlerini toplayan ve kaybolmamasını sağlayan çok önemli bir eserdir. Eser, bu konuda Taberî'nin tefsiriyle kıyaslanmaktadır. Taberî; zahir âlimlerin, Sülemî ise mutasavvıfların tefsirle ilgili görüşlerini toplamıştır. Bu açıdan eser, sonraki çalışmalara kaynaklık etmiştir.⁶³

Tefsirde, Hz. Ali (öl. 40/661), İbn Abbas (öl. 68/687-688) ve diğer sahabeler ile Cafer-i Sadık (öl. 148/765), Fudayl (öl. 187/803), Sehl (öl. 283/896) ve Cüneyd (öl. 297/909) gibi zevatın tasavvufî görüşleri nakledilmektedir.⁶⁴ Eserde az da olsa zahiri yorumlar da söz konusudur. Sülemî, Kur'ân'ı Kur'ân, sünnet ve Arap şiiriyle tefsir etmektedir. İsrâiliyat türü rivayetlere de yer veren Sülemî, sûfîlerden naklettiği rivayetler konusunda çoğu zaman hiçbir değerlendirmede bulunmamakta, bazen de rivayetleri tenkid etmektedir.⁶⁵

Kur'ân'dan esinlenerek bir takım işaret ve nüktelerin toplandığı bu gibi eserlerin bir kısmında, Kur'ân'ın ruhuna aykırı yorumların olduğu ileri sürülerek bu eserler tenkid edilmektedir.⁶⁶

el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân

Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)⁶⁷ bu eserini 409/1018 yılında yazmıştır.⁶⁸

Eserin mukaddimesinde Kur'ân'ın dil özelliklerinden bahsedilmekte ve bu çalışmanın ne işe yarayacağı konusuna değinilmektedir. Yine Kur'ân'ın çok yoğun bir anlam barındırdığı vurgulanmakta ve bu anlamları anlayabilmenin lügat ilmini; yani kelimelerin yapı ve anlamlarını çok iyi bilmekle mümkün olacağı belirtilmektedir.⁶⁹

Garîbü'l-Kur'ân kategorisinin içinde yer alan bu eser, bu alanda yazılan eserlerden diziliş bakımından farklılık arz etmektedir. Bu alanda yazılan eserlerde, Kur'ân'ın tertibi dikkate alınarak garip kelimeler tahlil edilmeye çalışılırken Râgıb el-İsfehânî'nin bu eserinde kelimeler alfabetik sıraya göre ele alınmaktadır. Önceki eserlerde Kur'ân'ın bazı kelimeleri ele alınırken, bu eserde neredeyse Kur'ân'ın bütün kelimeleri ele alınıp tahlil edilmektedir.⁷⁰

Eserde ele alınan kelimelerin Kur'ân'daki bütün türevleri verilmekte, ilgili kelimeyle alakalı diğer ayetlere de değinilmektedir. Eserde şevâhid olarak hadis, Arap sözü, şiiri ve kıraat farklılıklarından istifade edilmektedir.⁷¹ Eserde Kur'ân'da bulunduğu halde verilmeyen ve Kur'ân'da olmadığı halde verilen sözcüklerin varlığı, kıraatler konusunda mütevâtir-şâz ayrımının yapılmaması, hadis konusuna gereken dirayetin gösterilmemesi, az da olsa bazı kelimelerin tashif edilmesi, bazı kelimelerin alfabetik diziminde yanlışlık yapılması ve yine bazı kelimelerin anlamlarıyla ilgili önce zayıf görüşlerin verilmesi eserin tenkid edilmesine

⁶² Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 367.

⁶³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 446-447.

⁶⁴ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakâ'iku't-tefsîr (Tefsîrü's-Sülemî)*, thk. Seyyid 'İmrân (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/22, 293, 329, 392, 393; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 447.

⁶⁵ Sülemî, *Hakâ'iku't-tefsîr*, 1/43-44, 58, 68, 416-418; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 368.

⁶⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/500.

⁶⁷ Müfessir, aynı zamanda dil ilimlerinde otoritedir. Çok sayıda esere imza atmıştır. Bk. Zirikî, *el-A'lâm*, 2/255.

⁶⁸ Ömer Kara, "el-Müfredât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/504.

⁶⁹ Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1991-1992), 55.

⁷⁰ Kara, "el-Müfredât", 31/504.

⁷¹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*, 72-75, 132.

neden olmuştur.⁷² Ancak bu eser, sözlük ve dirayet tefsiri çalışmalarının en önemli kaynaklarından birini teşkil etmektedir.⁷³

en-Nüket ve'l-'uyûn

Ali b. Muhammed el-Mâverdî'nin (öl. 450/1058)⁷⁴ bu eseri, *Tefsîrû'l-Mâverdî* adıyla da bilinen ve rivayet tefsiri kategorisinde kabul edilen bir tefsirdir. Eserde anlaşılır durumdaki ayet ve kelimelerin tefsiri yapılmamaktadır.⁷⁵ Böylelikle hem okuyucunun sıkılmasının önüne geçilmiş hem de gereksiz yere tefsirin hacmi büyütülmemiştir.

Mâverdî, ayetleri tefsir ederken ilgili âlimlerin ayetle alakalı görüşlerini sistematik bir şekilde nakletmekte ve görüş sahiplerinin isimlerini de vermektedir. Eserde tefsir edilecek ayetle ilgili bir hadis ya da bir sahabe sözü varsa genellikle sened verilmeden nakledilmektedir. Çoğunlukla görüşleri nakletmekle yetinen Mâverdî, zaman zaman kendi görüşünü de belirtmektedir. Eserde dil tahlilleri de yapılmakta ve farklı vecihlerin anlam yansımalarına değinilmektedir. Bu da tefsirin aynı zamanda bir dirayet yönünün de olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Esbabı nüzule bolca yer veren Mâverdî, nâsih veya mensûh kabul ettiği ayetleri de belirtmektedir. İsrâiliyat türü haberlerin de mevcut olduğu eserde az da olsa uydurma hadis ve rivayetler de yer almaktadır. Lügavî tahlillere ve kıraat farklılıklarına da yer veren Mâverdî, kelâmî ve fikhî konularla ilgili ayetlerin tefsirinde farklı görüşlere yer vermektedir. Kelâmî konularla alakalı fıkraların görüşlerini tenkid etmeden zikretmekte, fıkıh konularında ise Şâfiî mezhebinin görüşlerini tercih etmektedir. Eserde ayetlerin zahiri anlamları verildikten sonra zaman zaman zahiri anlamla mutabık işârî yorumlara da işaret edilmektedir.⁷⁷

Ahkâmü'l-Kur'ân li'ş-Şâfiî

Bu eser, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (öl. 458/1066),⁷⁸ Şâfiî'nin ahkâm ayetleriyle ilgili tefsirlerini topladığı bir eserdir.⁷⁹ Beyhakî, eserine herhangi bir isim vermemesine rağmen eser, *Ahkâmü'l-Kur'ân li'ş-Şâfiî* olarak meşhur olmuştur. Bu isimlendirme, eserin müellifi konusunda yanlış bir algıya neden olabilir. Bunun yerine esere *Tefâsîrû'ş-Şâfiî li-âyeti'l-ahkâm* gibi bir isim verilmiş olsaydı, kanaatimizce daha doğru olurdu. Çünkü eserde, Şâfiî ve öğrencilerinin eserlerinden, onun ahkâm ayetleriyle ilgili yorumları verilmekte ve herhangi bir değerlendirme yapılmamaktadır.

Eserin mukaddimesine, ahkam ayetlerinin tefsirlerini bilmenin önemi vurgulanmakta, bazı fıkıh usulü kaidelerine ve kelâmî meselelere değinilmektedir.⁸⁰

⁷² Kara, "el-Müfredât", 31/504.

⁷³ Kara, "el-Müfredât", 31/505.

⁷⁴ Müfessir ve Şâfiî fıkıh alimidir. Kadılık yapan Mâverdî'nin, sıkı olduğu ve çok sayıda eser telif ettiği belirtilmiştir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 19/77-78.

⁷⁵ Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn (Tefsîrû'l-Mâverdî)*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/193-194; Cengiz Kallek, "Mâverdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/185.

⁷⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 1/59-62; Kallek, "Mâverdî", 28/185; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 430.

⁷⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 1/79, 95, 206, 282, 2/152-153, 4/101-106; Kallek, "Mâverdî", 28/185; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 430-432.

⁷⁸ Müfessir, muhaddis ve Şâfiî fıkıh alimidir. Çok sayıda esere imza atmıştır. Şâfiî'nin görüşlerini 10 ciltlik bir eserde topladığı belirtilmiştir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 19/191.

⁷⁹ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Ahkâmü'l-Kur'ân li'ş-Şâfiî* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1994), 1/19.

⁸⁰ Beyhakî, *Ahkâmü'l-Kur'ân li'ş-Şâfiî*, 1/23-37; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 474.

Letâifü'l-işârât

Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072)⁸¹ telif ettiği bu eser, şeriatla tasavvufun uzlaştırıldığı işârî/tasvufî tefsirlerin en güzel örneklerindedir. Eserde tasavvufla ilgili meselelerin dayanakları Kur'ân'dan gösterilmeye çalışılmakta ve zikir, tevekkül, rıza, veli, velayet, hak, zahir, batın gibi kelimelerin geçtiği ayetlerin tefsirinde bu kavramların üzerinde durulmaktadır.⁸²

İşârî/tasavvufî tefsirlerin en sağlamı kabul edilen Kuşeyrî'nin bu eserinde, dinî ve ilmî prensiplere ters düşen bir yorumunun bulunması mümkün görünmemektedir.⁸³ "Fenâ fillâh" düşüncesinin hâkim olduğu eserde ayet tefsirleriyle ilgili mutasavvıfların görüşleri, görüş sahibinin ismi verilmeden zikredilmekte ve ahkâm ayetleri üzerinde de tasavvufî yorumlara yer verilmektedir.⁸⁴ Allah sevgisini içli ifadelerle anlatan Kuşeyrî, güzel ifadelerini şiirle süslemektedir. Eserde insan, kâinata benzetilmekte ve kâinata meydana gelen olaylar çerçevesinde insan nefsi anlatılmaya çalışılmaktadır.⁸⁵ Sure başlarındaki besmeleleri birer ayet kabul eden ve yorumlayan Kuşeyrî, her besmeleyle ilgili surenin muhtevasına uygun bir şekilde yorum yapmaktadır.⁸⁶

Tefsirde, Kur'ân Kur'ân'la ve sünnetle tefsir edilmeye çalışılmakta, ayetlerin nüzul sebeplerine ve az da olsa kıraatlara değinilmektedir.⁸⁷ Kelâmî meselelerin de işlendiği eserde konu uzatılmadan Ehl-i sünnetin kelâmî görüşleri açıklanmakta ve Allah'ın sıfatları tevil edilmektedir. Eserde Kur'ân ayetlerinin belâğî yönlerine de temas edilmekte ve zaman zaman mefhûmü'l-muhâlefe⁸⁸ kuralı çerçevesinde ayetler yorumlanmaktadır.⁸⁹

İlkiyâ el-Herrâsî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân'ı

Ali b. Muhammed İlkiyâ el-Herrâsî'nin (öl. 504/1110)⁹⁰ bu eseri, Şâfiî mezhebine göre yazılan ilk fikhî tefsir çalışması olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar Şâfiî'nin ahkâm ayetleriyle alakalı yorumları Beyhakî tarafından bir araya getirildiyse de ilgili çalışma derli toplu bir eser olmamıştır.⁹¹

Herrâsî, eserine bismelenin tefsiriyle başlamakta ve bismelenin faydalarından bahsetmektedir. Ancak onun fikhî yönü üzerinde durmamaktadır. Besmeleden hemen sonra Bakara suresine geçmekte ve bu surenin münafıklarla ilgili ayetlerinin tefsirinde, münafıkların öldürülmeme anlayışında, onları tövbeye davetin var olduğunu belirtmektedir.⁹²

⁸¹ Müfessir, mutasavvıf ve Şâfiî fıkıh alimidir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 19/265-267.

⁸² İbrahim el-Besyûnî, "Mukaddime", *Letâ'ifü'l-işârât (Tefsîrü'l-Kuşeyrî)*, mlf. Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitab, 2000), 1/6; Abdülbaki Turan, "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşârât' İsimli Tefsiri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1991), 38.

⁸³ Turan, "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşârât' İsimli Tefsiri", 38.

⁸⁴ Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât (Tefsîrü'l-Kuşeyrî)*, thk. İbrahim el-Besyûnî (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitab, 2000), 1/178-179; Turan, "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşârât' İsimli Tefsiri", 39.

⁸⁵ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 3/66, 79, 651; Turan, "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşârât' İsimli Tefsiri", 39.

⁸⁶ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/44, 217-218; Turan, "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşârât' İsimli Tefsiri", 40.

⁸⁷ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 2/43, 254, 443, 652; Turan, "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşârât' İsimli Tefsiri", 41.

⁸⁸ "Mefhûmü'l-muhâlefe, lafzın sükût ettiği konudaki manasının sözüün konusu olan anlamına aykırı olmasıdır." Ferhat Koca, "Mefhum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/351.

⁸⁹ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 1/292, 576, 2/291; Turan, "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşârât' İsimli Tefsiri", 43.

⁹⁰ Müfessir ve Şâfiî fıkıh alimidir. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Batınî olmakla itham edilerek hapsedilmiş, idam edilmekten son anda kurtulmuştur. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 20/46-47.

⁹¹ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri* 1, 466.

⁹² Ali b. Muhammed İlkiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Musa Muhammed Ali - İzzet Abd Atıyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1984-1985), 1/3-6.

Ahkâm tefsiri kabul edilen, fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili çok değerli bilgilerin bulunduğu bu eserin aynı zamanda hem dirayet hem de rivayet yönü bulunmaktadır.⁹³

Me'âlimü't-tenzîl

Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî'nin (öl. 516/1122)⁹⁴ *Tefsîrû'l-Begavî* olarak da bilinen bu eseri, rivayet tefsiri kategorisinde mütalaa edilen; ancak dirayet yönü de bulunan bir tefsirdir.⁹⁵

Eserin mukaddimesinde Kur'ân'ı okuma ve öğretme fazileti, tefsir, tevil ve yedi harf gibi konular hakkında bilgiler verilmektedir.⁹⁶

Tefsir, kolay ve anlaşılır bir ifade tarzına sahiptir. Ayrıntılara dalmaktan kaçınılan eserde, garip kelimelerin üzerinde daha fazla durulmakta ve bu kelimelerin kökleri verilerek izah edilmeye çalışılmaktadır.⁹⁷ Tefsirde her surenin başında, önce surenin ismi, ayet sayısı, Mekki veya Medenî olduğu belirtilmekte daha sonra ilgili surenin tefsirine geçilmektedir.⁹⁸ Tefsirde, Kur'ân Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tâbiîn görüşleriyle tefsir edilmektedir.⁹⁹ Ayrıca meşhur müfessirlerin tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, lügat ve diğer alanlardaki eserlerinden de istifade edilmektedir. Müellif, naklettiği görüşleri bazen tenkid ederek ilgili görüşlerin doğru olmadığını söylemekte ve kendi tercihini belirtmektedir.¹⁰⁰ Esbabı nüzulle ilgili de bilgi veren müellif, Kur'ân'da neshin var olduğunu belirtmekte, nâsîh ve mensûh ayetlere işaret etmektedir. Kur'ân'ın Kur'ân ve meşhur sünnetle nesh edilebileceğini beyan eden Begavî, toplamda 49 ayetin mensûh olduğunu beyan etmektedir.¹⁰¹

Eserdeki hadislerin çoğu, sağlam ve sahih olmasına rağmen az da olsa zayıf ve uydurma hadislerle rastlamak da mümkündür. Ancak bu tür rivayetler hakkında genellikle bilgi verilmektedir. Eserde İsrâiliyat türü rivayetlere de yer verilmekte; ancak hadisler konusunda gösterilen titizlik kıssa ve İsrâiliyat'ta gösterilmemektedir.¹⁰²

Müteşâbih ayetler hakkında konuşmaktan geri duran Begavî, bazen müşkil meselelerde soru-cevap şeklinde izahlarda bulunmaktadır. Eserde Kur'ân'da bulunan mesellerin üzerinde durulmakta, Kur'ân'daki yemin ve tekrarlar konusunda doyurucu bilgiler verilmektedir.¹⁰³ Genellikle mütevâtir kıraatlerin verildiği eserde bazen şaz ve müdrec kıraatlere de yer verilmekte ve kıraatler hakkında lügat bilgisine göre tercihler yapılmaktadır.¹⁰⁴ Begavî, ahkâm ayetlerinin tefsirinde mezheplerin görüşlerine yer vermekte ve genellikle Şâfiî mezhebinin

⁹³ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 466.

⁹⁴ Müfessir, muhaddis ve Şâfiî fıkıh alimidir. Züht hayatı yaşayan Begavî, hadis ilmine yaptığı hizmetlerden dolayı "محيي السنة / Sünneti İhya Eden" lakabı ile anılmıştır. Bk. Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnâ'ût (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010), 2/57.

⁹⁵ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 476.

⁹⁶ Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl (Tefsîrû'l-Begavî)*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999-2000), 1/56-69; Saffet Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/203.

⁹⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/91; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 476.

⁹⁸ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/70, 80.

⁹⁹ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2/5-6.

¹⁰⁰ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/298-300; Ali Eroğlu, *Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1987), 281; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 476.

¹⁰¹ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/308, 153-154, 582-585; 'Afâf Abdülgafur Humeyd, *el-Begavî ve menhecüh fi't-tefsîr* (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1983), 142-152; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 477.

¹⁰² Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/147-152, 427, 2/371-372; Humeyd, *el-Begavî ve menhecüh fi't-tefsîr*, 86-99, 109-119; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 477.

¹⁰³ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/99-100, 2/197-198, 214, 5/318, Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 478.

¹⁰⁴ Humeyd, *el-Begavî ve menhecüh fi't-tefsîr*, 126-130; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 478.

görüşlerini tercih etmektedir. Az da olsa işârî yorumlara da yer vermekte, Mutezile'nin ve dilcilerin nasla çelişen görüşlerini reddetmektedir.¹⁰⁵

el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl

Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (öl. 538/1144)¹⁰⁶ bu eseri, bir dirayet tefsiridir; ancak eserde az da olsa rivayet tefsiri yöntemi de kullanılmaktadır.¹⁰⁷

Eserde, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir edilmeye büyük özen gösterilmekte, bazen sünnet, sahabe ve tâbiîn sözleriyle de tefsir edilmektedir. Esbâbî nüzul üzerinde durulmakta, ayetler nüzul sebebi ve ortamına göre tahlil edilmeye çalışılmaktadır. Kıraat farklılıklarına da değinilmekte ve Kur'ân'ın üslubuna uygun olanlar seçilmektedir. Tefsirin en önemli özelliği ayetlerin dil, belagat ve eski Arap şiirine göre tefsir edilmesidir. En zayıf ve en fazla tenkid edilen yönü ise içinde uydurma ve zayıf hadislerin bulunmasıdır. Surelerin faziletiyle ilgili olan bu rivayetler konusunda, herhangi bir değerlendirme yapılmamaktadır. Eserin başka bir zayıf noktası da içinde İsrâiliyat türü bilgilere yer verilmesidir. Ancak çoğunlukla bu rivayetlerin İsrâiliyat olduğu belirtilmektedir. Kur'ân'da neshin var olduğu görüşünde olan Zemahşerî, nâsih ve mensûh olduğunu kabul ettiği ayetleri belirtmektedir. Zemahşerî, ahkâm ayetlerini tefsir ederken genellikle Hanefî mezhebine göre izahlarda bulunmaktadır. Çok katı bir Mutezilî olan Zemahşerî, ilgili ayetleri Mutezile'nin beş esasını temel alarak yorumlamaya çalışmaktadır.¹⁰⁸

Kendisinden sonra yazılan bütün tefsirlere kaynaklık eden ve üzerinde bolca ta'lik, şerh ve haşiye yazılan el-Keşşâf, ihtiva ettiği Mutezile düşüncelerden dolayı çokça eleştirilmiştir.¹⁰⁹

Zemahşerî, ilgili eserini daha önce ihmal edilen dirayet tefsiri yöntemiyle yazarak büyük bir değişim gerçekleştirmiş ve Kur'ân'ın bir belagat mucizesi olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.¹¹⁰

el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz

Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye'nin (öl. 541/1147)¹¹¹ bu tefsiri, dirayet ve rivayet yöntemiyle kaleme alınmıştır.

İbn Atıyye; eserinin mukaddimesinde selevin yolunda gittiğini ve din düşmanlarının görüşlerini çürüttüğünü söylemekte, tefsir, tevil ve müfessirlerin dereceleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Kur'ân'da az da olsa yabancı kelimelerin var olduğunu söyleyen müellif, ancak bunların Arapçalaştığını, Arapların bildiği ve kullandığı kelimeler haline geldiğini beyan etmektedir.¹¹²

¹⁰⁵ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/285-289, 2/147-149, 3/415-416; Humejd, *el-Begavî ve menhecüh fi't-tefsîr*, 134-137; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 479.

¹⁰⁶ Müfessir, muhaddis, kelâm ve dil ilimleri alimidir. En önemli ve etkili Mutezile alimlerindedir. Mekke'de ikamet ettiği için kendisine "جار الله/Allah'ın Komşusu" lakabını takmış ve bu lakapla meşhur olmuştur. Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 20/347-349.

¹⁰⁷ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 511.

¹⁰⁸ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407/1986-1987), 1/176, 289, 299-303, 376, 406, 599, 2/628, 633, 703, 3/278, 404, 4/94, 662; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 511-515.

¹⁰⁹ Ali Özek, "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/330; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 516-517.

¹¹⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/48.

¹¹¹ Müfessir, muhaddis ve Mâlikî fıkıh alimidir. Dil ilimlerinde de yetkin olduğu bildirilen İbn Atıyye, kadılık görevinde bulunmuştur. Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 37/73-74.

¹¹² Bk. Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422/2001-2002), 1/3-5, 51.

Eserde verilen hadisler genellikle hem sened hem de metin bakımından tenkide tabi tutulmamakta ve senedler hafzedilmektedir. Lügat ve nahive büyük önem veren İbn Atıyye, kıraat farklılıklarını ve cümle tahlillerini uzunca yapmaktadır. Ahkâm ayetlerini tefsir ederken Malîkî mezhebinin görüşlerini tercih etmekte; söz konusu görüşler, zaman zaman diğer mezheplerin görüşleriyle mukayese edilmektedir. Zayıf haber ve rivayetler konusunda titiz davranan İbn Atıyye; gerekmedikçe kıssa, haber ve İsrâiliyat'a yer vermemektedir. İşârî tefsir anlayışını eleştiren İbn Atıyye, bu anlayışla Kur'ân'ın tefsir edilmesinin caiz olmadığını belirtmektedir.¹¹³

Eserde ayetlerin daha iyi anlaşılması için esbabı nüzule bolca yer verilmekte, surelerin başında ilgili surenin iniş mekânı verilmektedir. Mütevâtir ve şâz kıraatlara yer verilmekte ve şâz olan kıraatler belirtilmektedir. Ayrıca verilen kıraatler konusunda tercihler yapılmaktadır. Ayetler tefsir edilirken onlarda geçen garip kelimeler izah edilmekte ve şiirle istiḥatta bulunmaktadır. Ayetlerin tefsirinde hadis, sahabe ve tâbiîn görüşlerine göre izahlar yapılmaktadır. Önceki âlimlerin yorum ve bakış açılarına da yer verilmekte ve bazı görüşlerin yanlış olduğu belirtilmektedir.¹¹⁴

Âlimlerin övgüsüne mazhar olan eser, bazıları tarafından içinde Mutezilî düşüncelerin var olduğu iddiasıyla eleştirilmektedir. Ancak bu iddia, gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü tefsirde hep Ehl-i sünnet düşüncesi çerçevesinde hareket edilmektedir.¹¹⁵

İbnü'l-'Arabî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân'ı

Muhammed b. Abdullah İbnü'l-'Arabî'nin (öl. 543/1148)¹¹⁶ kaleme aldığı bu eser, adından da anlaşıldığı gibi ahkâm tefsiri kategorisinde mütalaa edilen bir tefsirdir. Âlimlerin görüşlerinin nakledildiği eserde, özellikle Medine fıkıh ekolüne mensup ve Mâlîkî mezhebine bağlı âlimlerin görüşlerine ağırlık verilmektedir. Fikhî meselelerde Mâlîkî mezhebi temel alınarak açıklamalar yapılmakta, ancak diğer mezheplere mensup âlimlerin görüşleri de zikredilmektedir.¹¹⁷

Sadece ahkâmla ilgili ayetlerin tefsir edildiği eserde toplam 106 sure ve 968 ayet tefsir edilmektedir. Genellikle sure başlarında herhangi bir bilgi verilmeden surenin tefsirine geçilmekte, tefsir edilecek ayetlerle ilgili varsa nüzul sebebi belirtilmekte ve mezkûr ayetlerin Mekki veya Medeni olduğu açıklanmaktadır. Ayetler Kur'ân sıralamasına göre tefsir edilmekte ve ayetlerin ihtiva ettiği meseleler, çeşitli başlıklar altında işlenmektedir. Bazen de ayetlerin bir bütün olarak tefsir edildiği olmaktadır. Tefsirde, Kur'ân Kur'ân'la, sünnetle, sahabe, tâbiîn ve diğer âlimlerin görüşleriyle açıklanmaya çalışılmaktadır. Kıraat farklılıklarına ve bu farklılıkların mana üzerindeki etkisine de değinilmektedir. İsrâiliyat türü haberlere de yer verilmekte, ancak Kur'ân'a aykırı olanlar tenkit edilmektedir. Eserde ayetler tefsir edilirken lügat, nahiv, sarf ve Arap şiirinden istifade edilmektedir. İbnü'l-'Arabî, neshin varlığını kabul etmekte ve nâsih veya mensûh olduğunu kabul ettiği ayetlere işaret etmektedir. Kadılık görevinde bulunan İbnü'l-'Arabî, kadılık hayatında karşılaştığı

¹¹³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/61-64, 266, 2/266; Abdülvehhâb b. Abdülvehhâb Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-kerîm* (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1973), 131, 322; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 566.

¹¹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/81, 90-91; Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-kerîm*, 131-146, 160-162; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 566.

¹¹⁵ Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-kerîm*, 219-223; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 566.

¹¹⁶ Müfessir ve Mâlîkî fıkıh alimidir. Sıka bir muhaddistir. Bu sebeple muhaddisler, bu yönüyle zayıf kabul edilen mutasavvıf Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî ile karıştırılmaması için, ikincisine İbnü'l-'Arabî yerine İbn 'Arabî demeyi tercih etmişlerdir. Bk. Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 4/79.

¹¹⁷ Cihad Akkoyun, *İbnü'l-'Arabî'nin Ahkâmü'l-Kur'an'ındaki Metodu* ((İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 118-119; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 596.

olaylardan da örnekler vermekte ve soru-cevap şeklinde izahlarda bulunmaktadır. Eserde az da olsa kelâmî konular ve tasavvufî meseleler de işlenmektedir.¹¹⁸

Mecma'u'l-beyân li-'ulûmi'l-Kur'ân

Fadl b. Hasan et-Tabersî'nin (öl. 548-/1154)¹¹⁹ kaleme aldığı bu eser, Şîa'nın önemli tefsir kaynaklarından. Tabersî eserinin mukaddimesinde, tefsirini Kur'ân'ın kıraatini, irabını, lügatini, kapalı ve müşkil yönlerini, esbâbı nüzulünü, kıssalarını ve hükümlerini ihtiva eden bir eser olarak takdim etmektedir.¹²⁰

Eserde, surelerin başında surenin Mekkî-Medenî oluşu, ayet sayısı ve fazileti ile ilgili bilgiler verilmektedir.¹²¹ Ayetlerin tefsirinde ise başlıklar halinde kıraat farklılıkları, mezkûr ayetten istinbât edilen hükümler, lügat, i'râb ve manayla ilgili bilgiler verilmektedir.¹²² Müellife göre Kur'ân ayetlerinin sayısı hakkındaki en güvenilir görüş, küfe ehlinin görüşüdür. Çünkü onların görüşü Hz. Ali'ye dayanmaktadır.¹²³

Tabersî, eserinin mukaddimesinde tefsir ve tevil kelimelerini açıkladıktan sonra Kur'ân'ın rey ile tefsir etme konusuna değinmekte ve bu konudaki ihtilaflardan bahsedip tarafların delillerini zikretmektedir.¹²⁴ Elimizde mevcut olan Kur'ân'da fazlalık ya da eksikliğin bulunup bulunmadığı konusunu da işleyen Tabersî, Kur'ân'da fazla ya da eksikliğin bulunmadığını söylemektedir.¹²⁵

Tabersî'nin tefsiri hem dirayet hem rivayet yönü bulunan bir tefsirdir.¹²⁶ Eserde Şîi görüşlere delil getirmek için çok büyük gayretler gösteren Tabersî, rivayetleri genellikle imamlar dediği ve masum olduklarını iddia ettiği Hz. Ali ve evlatlarından yapmaktadır.¹²⁷

Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr

Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201)¹²⁸ bu eseri, onun çok geniş bir şekilde yazmış olduğu *el-Muğnî* adlı tefsirinin ihtisarı olan, dirayet yönü de bulunan bir rivayet tefsiridir.¹²⁹

Bu eserde, Kur'ân Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tâbiînün önde gelenlerinin sözleriyle tefsir edilmektedir. Eserde, her surenin başında ilgili surenin Mekkî veya Medenî oluşuyla alakalı rivayetler nakledilmekte ve herhangi bir değerlendirmede bulunulmamaktadır. Bazen nahiv tahlilleri ve kelimelerin istikaklarıyla ilgili bilgiler aktarılmakta ve şiirle istiḥatta bulunulmaktadır.¹³⁰ Nüzul sebebi bakımından çok zengin olan eserde hem ayet hem de sure inişleriyle ilgili ulaşılabilen bütün rivayetler verilmektedir. Kıraatler konusunda da zengin

¹¹⁸ Bk. Muhammed b. Abdullah İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2003), 1/69, 223-235, 329, 2/355, 3/8, 4/121, 184-185; Akkoyun, *İbnü'l-'Arabî'nin Ahkâmü'l-Kur'an'ındaki Metodu*, 33, 189-190.

¹¹⁹ Şîa'nın en büyük müfessir ve dil ilimleri alimlerindedir. Tabersî, incelediğimiz bu eserinden başka beş tefsir daha yazmıştır. Bk. Adil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm ve hatta'l-'asri'l- hâdir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhid es-Sikâfiyye, 1988), 1/420-421.

¹²⁰ Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-'Ulum, 2005), 1/8.

¹²¹ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 1/41.

¹²² Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 1/107-109.

¹²³ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 1/8.

¹²⁴ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 1/11-13.

¹²⁵ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 1/9.

¹²⁶ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 633.

¹²⁷ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 371-382.

¹²⁸ Müfessir, muhaddis ve Hanbeli fıkıh alimidir. Hayli uzun yaşamış ve çok sayıda eser telif etmiştir. Çok etkili bir vaiz olan İbnü'l-Cevzî'nin, on binlerce insanın tövbe etmelerine, yirmi binden fazla Yahudi ve Hristiyan'ın Müslüman olmalarına vesile olduğu bildirilmiştir. Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 22/93-118.

¹²⁹ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 673-674.

¹³⁰ Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2001-2002), 1/39, 46, 133-134, 2/7.

olan eserde kıraat farklılıklarına göre mana verilmekte, zaman zaman şaz kıraatler de zikredilmektedir.¹³¹

Tefsirde çok sayıda sahih olmayan hadis, haber ve İsrâiliyat'ın bulunması ve bunlarla ilgili herhangi bir değerlendirmenin yapılmaması, bu eserin eksik yönünü oluşturmaktadır. Ahkâm ayetlerinin tefsirinde mezhep imamların görüşüne yer verilmekte, Hanbelî mezhebinin görüşü ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Kelâmla ilgili ayetler tefsir edilirken kelâmî konulara yer verilmekte, ayetler selef anlayışı çerçevesinde açıklanmaktadır.¹³²

Sonuç

Bu çalışmamızda, hicri IV-VI. asırlarda kaleme alınan tefsir ve Kur'ân'ın ilimleriyle ilgili belli başlı eserleri tanıtmaya çalıştık. Bu esnada bu asırların, Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili bolca eserin kaleme alındığı asırlar olduğunu müşahede ettik. Ayrıca bu asırlarda yapılan çalışmaların daha önceki asırlarda yapılan çalışmalara nazaran hem daha büyük bir yekûn tuttuğunu hem de içerik olarak çok daha dolu olduğunu fark ettik.

Kur'ân, bu asırlarda çeşitli metotlarla ve saiklerle tefsir edilmiştir. Taberî'nin Câmî'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân ile Semerkandî'nin Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm, Mâverdî'nin en-Nüket ve'l-'uyûn, Begavî'nin Me'âlimü't-tenzîl ve İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr fî ilmi't-tenzîl adlı eserleri, rivayet ağırlıklı tefsirler olarak kabul edilmiştir. Bu eserlerde rivayetler hakkında tercihlerde bulunulmuş, herhangi bir ayetle ilgili rivayet bulunamadığı zaman söz konusu ayetler, dirayet yöntemleriyle tefsir edilmiştir.

Matürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân ile Zemahşerî'nin el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl adlı eserleri, dirayet ağırlıklı tefsirler olarak mütalaa edilmiştir. Ancak söz konusu iki eserde rivayetlerden müstağni kalınmamış; bu çerçevede sahabe, tâbiîn ve önceki müfessirlerin görüşlerine yer verilmiştir.

İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz ile Tabersî'nin Mecma'u'l-beyân li-'ulûmi'l-Kur'ân adlı eserleri ise hem rivayet hem dirayet yönleri bulunan tefsirler kategorisinde ele alınmıştır.

Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh ile Nehhâs'ın Me'âni'l-Kur'ân ve Râgıb el-İsfehânî'nin el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân adlı eserleri, birer filolojik tefsirdir. Ancak Râgıb el-İsfehânî'nin eseri tefsirden çok bir Kur'ân sözlüğü mahiyetindedir. Zira söz konusu eserde Kur'ân'da yer alan kelimler, alfabetik sırayla ele alınarak tahlil edilmiştir.

Tahâvî, Cessâs, Beyhakî, İlkiyâ el-Herrâsî ve İbn 'Arabî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân adlı eserleri, isimlerinden de anlaşıldığı gibi birer Ahkâm tefsiridir. Ahkâm ayetleri, Tahâvî'nin eserinde fıkıh baplarına göre ele alınmış, diğer eserlerde ise Kur'ân sıralamasına riayet edilmiştir. Bu eserlerde sadece ahkâmla ilgili ayetler ele alınıp tefsir edilmiştir. Beyhakî'nin eserinde, Şâfiî'nin ahkâm ayetleriyle ilgili görüşleri ele alındığı için bu eser, daha çok Ahkâmü'l-Kur'ân li'-Şâfi'î adıyla meşhur olmuştur. Bu isimlendirme, eserin müellifi konusunda yanlış bir algıya neden olabilir. Bunun yerine esere Tefâsîrû'-Şâfi'î li-âyâti'l-ahkâm gibi bir isim verilmiş olsaydı, kanaatimizce daha doğru olurdu. Tahâvî ile Cessâs, Hanefî; Beyhakî ile İlkiyâ el-Herrâsî, Şâfiî; İbn 'Arabî ise Mâlikî mezhebini esas almışlardır.

Sülemî'nin Hakâ'iku't-tenzîl ile Kuşeyrî'nin Letâifü'l-işârât adlı eserleri, işârî/tasavvufî yöntemle kaleme alınmıştır. Bu iki eserde ayetlerin zahirine önem verilmiş; ancak mezkûr ayetlerden işaretler çıkarılmaya çalışılmış ve mutasavvıfların görüşlerine yer verilmiştir.

¹³¹ Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 673.

¹³² Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri 1*, 674.

Zemahşerî ile Tabersî'nin tefsirleri itikâdî/mezhebî tefsirler kategorisinde mütalaa edilmiştir. Zira Zemahşerî, Mutezile; Tabersî ise Şîa mezhebini esas almış ve ayetleri söz konusu mezhepler çerçevesinde yorumlamaya çalışmışlardır.

Günümüz araştırmacıları, mezkûr kaynaklardan istifade ederken söz konusu eserlerde verilen her bilginin, müfessirin katıldığı ve doğru kabul ettiği bilgiler olmadığını bilmeli ve bu çerçevede bu kaynaklardan alıntılarda bulunmalıdır. Zira birçok müfessir, herhangi bir değerlendirmede bulunmadan bulduğu bütün rivayetleri ve her türlü görüşü aktararak tahkik sorumluluğunu okuyucuya/araştırmacıya yüklemektedir. Araştırmacıların dikkat etmesi gereken başka bir husus da müfessirlerin kullandığı ifadelerdir. Çünkü müfessirler, katılmadıkları görüşleri genellikle "kîle", "za'ame" vb. ifadelerle zikrederek söz konusu görüşü doğru bulmadıklarına işaret etmektedirler.

Kaynakça

Akgül, Muhittin. "Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 57-67.

Akkoyun, Cihad. *İbnü'l-'Arabi'nin Ahkamü'l-Kur'an'ındaki Metodu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Aydar, Hidayet. *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri 1*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2016.

Aydar, Hidayet. "Türkler'de Kur'an Çalışmaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 159-235.

Bakırcı, Saffet. "Meâlimü't-Tenzîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl (Tefsîrü'l-Begavî)*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1420/1999-2000.

Besyûnî, İbrahim. "Mukaddime". *Letâ'ifü'l-işârât (Tefsîrü'l-Kuşeyrî)*. mlf. Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî. 1/3-39. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısıriyye li'l-kitab, 2000.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Ahkâmü'l-Kur'ân li'ş-Şâfi'î*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2. Basım, 1994.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin)*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.

Bırışık, Abdulhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Bulut, Ali. "Filolojik Tefsirle Rivayet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'an'ı". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökür vd. 313-331. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Yayınları, 2009.

Cerrahoğlu, İsmail. "Muhammed İbn Cerir et-Taberi ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 79-101.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 8. Basım, 2017.

Cessâs, Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1405/1984-1985.

Dâvûdî, Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.

Edenevî (Edirnevî), Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Salih b. Muhammed el-Huzzî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 1997.

Eroğlu, Ali. *Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1987.

Fâyid, Abdülvehhâb b. Abdülvehhâb. *Menhecü İbn Atıyye fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-kerîm*. Kahire: el-Hey'tü'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1973.

Güney, Fikri. "Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Hayatı Eserleri ve 'Me'ani'l-Kur'ân'ı". *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2005), 156-176.

Hamevî, Yakût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

Humeyd, 'Afâf Abdülgafur. *el-Begavî ve menhecüh fi't-tefsîr*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1983.

İbnü'l-'Arabî, Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.

İbn Atıyye, Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001-2002.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2001-2002.

İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Kasım. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.

İlkiyâ el-Herrâsî, Ali b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Musa Muhammed Ali - İzzet Abd Atıyye. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1405/1984-1985.

Kallek, Cengiz. "Mâverdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/180-186. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kara, Ömer. "el-Müfredât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/504-505. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Karakuş, Abdulkadir. "İmam Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Aralık 2018), 83-113.

Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnâ'ût. 6 Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010.

Koca, Ferhat. "Mefhum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/350-353. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi, ts.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *Letâ'ifü'l-işârât (Tefsîrü'l-Kuşeyrî)*. thk. İbrahim el-Besyûnî. 3 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-kitab, 3. Basım, 2000.

Mâverdi, Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn (Tefsîrü'l-Mâverdi)*. thk. Seyyid b. Abdülmaksûd. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Nehhâs, Ahmed b. Muhammed. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmîatü Ümmülkurâ, 1409/1988-1989.

Nüveyhîd, Adil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm ve hatta'l-'asri'l- hâdır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhîd es-Sikâfiyye, 3. Basım, 1988.

Özek, Ali. "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Râgıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1991-1992.

Safedî, Selâhaddîn Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût - Mustafa el-Arnâût. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-'Arabî, 2000.

Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*. thk. Mahmud Mutricî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.

Sibt İbnü'l-Cevzî, Yusuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2013.

Sülemî, Muhammed b. Hüseyin. *Hakâ'iku't-tefsîr (Tefsîrüs-Sülemî)*. thk. Seyyid 'İmrân. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Şahinoğlu, M. Nazif. "Ahkâmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/552-553. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Şilbî, Abdülcelil Abduh. "Mukaddime". *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. mlf. İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc. 1/5-37. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Tabersî, Fadl b. Hasan. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'Ulum, 2005.

Tahâvî, Ahmed b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Saadettin Ünal. 2 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995, 1998.

Topaloğlu, Bekir. "Te'vîlâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/32-33. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Turan, Abdülbaki. "Kuşeyri ve 'Letâifu'l-İşarât' İsimli Tefsiri". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1991), 35-54.

Yavuz, Yunus Vehbi. "Ahkâmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/553. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Zeccâc, İbrahim b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelil Abduh Şilbî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1407/1986-1987.

Zirikî, Hayrüddîn b. Mahmud. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.